

JAARBOEK VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

47

1960

KON. NED. GENOOTSCHAP VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

Commissie van Redactie: Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg;
Dr. A. Gorter, Bilthoven; O. N. Keuzenkamp-Roovers, Groningen;
Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, Amsterdam.

Alle correspondentie betreffende redactie en administratie te richten
aan het secretariaat: Zeestraat 71B, 's-Gravenhage.

STATISTISCHE GEGEVENS BETREFFENDE DE ONDER
BRUNO III (1038—1057) IN FRIESLAND GESLAGEN
PENNINGEN EN ENKELE CONCLUSIES DAARUIT

door

Drs. A. T. Puister

Sinds ruim 100 jaar zijn thans de 11e eeuwse in Friesland geslagen penningen bekend met op de voorzijde: een naar rechts gewend gekroond hoofd met daarvoor een kruisscepter en als omschrift HENRICVS REX of HENRICVS IMP dan wel een verkorte of verbasterde vorm daarvan (in het bijzonder de titel-aanduiding is meestal verkort), en op de keerzijde: tussen twee horizontale lijnen het woord BRVN en een de muntplaats aanduidend omschrift.

Deze penningen, de zgn. Brunomunten, zijn in Friesland geslagen onder de Brunswijkse Hertog Bruno III uit het geslacht der Brunonen, ten tijde dat Hendrik III in Duitsland regeerde (van 1039—1046 als koning en van 1047—1056 als keizer). Ze zijn bekend voor de muntplaatsen: Bolsward, Dokkum, Leeuwarden en Stavoren en zijn onder meer beschreven door Van der Chijs¹ en Dannenberg². Beide auteurs verdelen deze munten in twee groepen nl. die met Rex-titel en die met Imperator-titel. Hoewel Dannenberg aan de veilige kant blijft en geen scheidingsjaartal voor deze groepen opgeeft, kunnen we bij Van der Chijs hiervoor op meerdere plaatsen het jaar 1047 vinden³. Laatstgenoemde auteur neemt hierbij dus zonder meer aan dat de wijziging in de titel-aanduiding op de munten samenvalt met de titelwijziging van Hendrik III. Hoewel een dergelijke gang van zaken voor enkele grote Duitse muntateliers heden ten dage wel als vaststaand schijnt te worden aangenomen, stond dit toch in Van der Chijs' tijd allermintst zonder meer vast voor de ver van het Rijkscentrum gelegen Friese ateliers.

Met betrekking tot de betekenis van de diverse op de munten voorkomende titelaanduidingen waren beide auteurs het vergaand eens zoals uit het volgende staatje moge blijken.

Van der Chijs ⁴		Dannenberg ⁵	
Rex	Imperator	Rex	Imperator
RE	IR	RE	IRE.
IE		IE	
		PE	
		ERD	
		IR en E	

Voor deze verdeling worden geen gronden aangevoerd. Een meer of mindere mate van kritiekloosheid in deze verdeling van de diverse titelaanduidingen over de beide titels blijkt m.i. uit het feit dat door één en dezelfde auteur IR voor een Rex- en IRE voor een Imperator-aanduiding wordt gehouden.

Het is het doel van het onderhavige opstel over deze beide groepen munten, scheidingsjaartal van de twee groepen en het duiden van de titelaangevende letters, iets meer te zeggen.

Zoals boven reeds vermeld, regeerde Bruno III van 1038—1057 en heeft onder Hendrik III, en misschien gedurende het laatste jaar van zijn regering nog onder Hendrik IV gemunt.

Hendrik III nu regeerde van 4.6.1039 tot en met 1046 als koning en van 1047 tot 5.10.1056 als keizer. Bruno III heeft dus gedurende de gehele regeringsperiode van Hendrik III kunnen munten. Het tijdstip waarop Hendrik III keizer werd, Kerstmis 1046, deelt deze muntperiode van Bruno in twee onderperioden, nl. 91 maanden van juni 1039 tot eind 1046 gedurende welke Hendrik III koning was en 117 maanden van begin 1047 tot oktober 1056 gedurende welke hij keizer was. De lengte van deze onderperioden, de koningsperiode en de keizersperiode, verhouden zich dus als 91 : 117 of in procenten uitgedrukt als 44 : 56.

Aannemende dat gedurende deze perioden gemiddeld per jaar even intensief is gemunt, mag men verwachten dat de aantallen munten met koningstitel en die met keizerstitel zich eveneens zullen verhouden als 44 : 56, indien de titel-aanduiding op de munten onmiddellijk na de titelwijziging van Hendrik III heeft plaats gevonden.

Dat Bruno gedurende de gehele regeringsperiode van Hendrik III heeft gemunt, is zeer aannemelijk, aangezien (1) de muntjes van dit type in Friesland niet alleen staan, (vóór dit type en ook onmiddellijk er na is gemunt) en (2) de oorspronkelijk correcte titel- en plaatsnaam-aanduidingen verbasteren, soms zeer sterk, hetgeen op een niet tijdelijke fabricage duidt.

Een gemiddeld constante slag is niet te bewijzen, doch mag allicht in zekere mate worden aangenomen voor de periode onder Bruno III, waarin Friesland al een hoge mate van welstand had bereikt.

Teneinde een en ander te toetsen werd het beschikbare materiaal⁹ in natura zowel als uit nauwkeurige en gedetailleerde literatuur bestudeerd en de diverse vormen van titelaanduidingen alsmede hun frequenties genoteerd.

Als titelaanduidingen werden gevonden: E, EI, ER, I, IE, IM, IP, IR, IRE, N, NE, NI, PE, R, RE, RF en RM.

Teneinde een basis te verkrijgen voor een te maken statistisch overzicht trachtte ik op grond van taalkundige overwegingen deze aanduidingen over „Rex” en „Imperator” te verdelen, hetgeen tot het volgende leidde: RE kan zeer zeker en R vrijwel zeker als aanduiding van „Rex” worden aangemerkt, terwijl verder nog PE en RF als verbasteringen van RE tot dezelfde groep behoren.

Als aanduidingen van „Imperator” kunnen zeer zeker IM en IRE en vrijwel zeker IR en IP worden aangemerkt (IP eventueel als verbasterde vorm van IR) terwijl tenslotte nog I en IE tot deze groep kunnen worden gerekend (IE als een twee-letter-combinatie uit IMPERATOR staande in een hele reeks na IM en IP en vóór IR). Geen duidelijke uitspraak valt te maken voor E, EI, ER, N, NE, NI, en RM.

De volgende tabel geeft de verdeling van de munten der diverse ateliers over deze titelaanduidingen alsmede enkele verhoudingsgetallen en additionele gegevens.

MATERIAAL

Titelaanduidingen	Bolsward	Dokkum	Leeuwarden	Stavoren	Totaal
PE	—	1	2	1	4
R	2	2	2	1	7
RE	6	35	30	16	87
RF	—	1	—	—	1
Rex-groep	8	39	34	18	99
I	—	2	4	—	6
IE	4	28	42	—	74
IM	—	1	1	—	2
IP	—	1	1	—	2
IR	—	4	7	—	11
IRE	—	1	3	—	4
Imperator-groep	4	37	58	—	99

E	—	8	9	—	17
EI	1	4	—	—	5
ER	1	3	7	—	11
N	—	—	—	1	1
NE	—	—	1	—	1
NI	—	—	1	—	1
RM	—	1	—	—	1
onleesbaar	—	10	20	1	31
onzekere groep	2	26	38	2	68

CONCLUSIES

Rex: Imp.	8 : 4	39 : 37	34 : 58	18 : 0	99 : 99
Rex: Imp. in %	67 : 33	51 : 49	37 : 63	100 : 0	50 : 50
Theor. verh. %					44 : 56
Afwijking v. theor. verhouding	$\pm 23^r$	$\pm 7^s$	$\pm 7^s$	$\pm 56^r$	± 6
% IE in Imp.	100	77	72	—	75
% RE in Rex	75	90	89	89	88

Uit de tabel volgt nu dat de gevonden procentuele verhouding van Rex: Imperator munten 50:50 is, hetgeen, in aanmerking genomen het aantal munten waarop dit onderzoek is gebaseerd, slechts onbetekenend weinig van de theoretisch berekende waarde 44:56 afwijkt.

Dat de verhouding iets ten gunste van de koningsmuntjes uitvalt, moet misschien verklaard worden door aan te nemen dat Bruno III nog enige tijd onder koning Hendrik IV heeft gemunt. Deze periode kan zeker 3 maanden hebben geduurd (okt., nov. en dec. 1056), doch ook wel langer tot zelfs wel 12 maanden toe. Voegt men nu 12 maanden bij de Rex-periode, dan wordt de theoretische verhouding in procenten 47:53.

Uit de overeenstemming tussen de theoretische berekende en experimenteel gevonden verhouding mag men nu concluderen; dat: voor de Friese ateliers de wijziging van de titelaanduiding op deze munten nagenoeg samenvalt met de titelwijziging van Hendrik III, indien men aanneemt, dat 1e de titelaanduiding IE Imperator betekent, en 2e dat de muntslag over deze perioden gemiddeld constant is geweest.

Bedacht moet worden, dat de procentuele verdeling van de Rex- en Imperator-titelaanduidingen beheerst wordt door drie factoren:

1. de gemiddeld constante muntslag gedurende de twee genoemde perioden
2. de onderbrenging van de diverse titelaanduidingen in de groepen
3. de snelheid waarmee de wijziging in titelaanduiding op de munt volgt op de wijziging van de titel van Hendrik III.

Dit zijn drie variabelen (onbekenden) die in deze ene vergelijking een rol spelen. Zoals bekend uit de algebra kan men uit één vergelijking niet meer dan één onbekende oplossen, zodat dus eerst twee onbekenden uit deze serie dienen te worden geëlimineerd alvorens een vaste conclusie kan worden getrokken.

Ad 1. Zoals hiervoor reeds betoogd, zijn er wel gronden aan te voeren op grond waarvan een gemiddeld constante slag over de twee perioden kan worden aangenomen, zodat we deze constantheid wel als werk- en uitgangshypothese mogen aanvaarden; vooral aangezien er geen enkele reden is het tegendeel te moeten aannemen. Weigert men deze aanname, dan is er verder niets te bewijzen!

Ad 2. Zoals uit de tabel blijkt, zijn er in feite slechts twee titelaanduidingen die het beeld beheersen, te weten RE met 87 en IE met 74 gevallen uit een totaal van 235 leesbare exemplaren. Alle andere aanduidingen spelen slechts een tertiaire rol. Ook het geringe aantal leesbare onzekere buitenissige aanduidingen kan vrijwel worden verwaarloosd.

Wat nu deze twee aanduidingen betreft het volgende: RE is onweersproken steeds als REX aanduiding opgevat en m.i. terecht; hiertegen is niets in te brengen. Over IE meen ik, aangezien deze groep statistisch zo buitengewoon belangrijk is, iets nader te moeten uitweiden teneinde de onderbrenging in de Imperator-groep te motiveren. Er zijn argumenten van velerlei aard:

- a. Taalkundige; hiervoor reeds genoemd, IE als tweeletter-combinatie uit de letters van IMPERATOR, staande tussen IM, IP enerzijds en IR anderzijds.
- b. Praktisch-technische. De grote massa was in de elfde eeuw analfabeet, zo ook, waarschijnlijk, de stempelsnijder. Indien dus de randschriften op de munt moesten worden aangepast aan de nieuwe omstandigheden, was het zaak de wijzigingen zo simpel mogelijk te houden teneinde de kans op correcte uitvoering zo groot mogelijk te doen zijn. Zo bezien is de eenvoudigste overgang die van RE naar IE; de „moeilijke” R ruimt het veld voor een „veel gemakkelijker” I.

- c. Massa-psychologische. Het volk, analfabeet, las de randschriften niet, doch zocht enkele vaste tekens om de penning als „echte” te onderkennen. Het eenvoudigste is dan te kijken naar de lettertekens ter weerszijden van het initiaal kruis, te weten E en H. Door nu RE te wijzigen in IM, IP of IR verspeelt men deze gelijkheid van letters om het initiaal kruis, terwijl men deze behoudt bij verandering tot IE, een aanduiding die dus aantrekkelijker is en bevorderlijker voor het debiet van de munt (een uiterst belangrijke zaak in de middeleeuwen). Ook de sporadische, ingewikkelder, aanduiding IRE zou zo te verklaren zijn. Imitaties van munten waarbij er is gestreefd naar behoud van de letters om het initiaal kruis zijn uit later tijd bekend in het systeem Engelse pennies — continentale sterlings, waarbij de continentale naam Jan wordt voorafgegaan door ED (verklaard als „edele”) dat sterk doet denken aan het begin van de naam van de Engelse koning Edward⁹.
- d. Statistische argumenten. De IE groep is qua grootte de tweede in de tabel. Haalt men deze uit de Imperator-groep weg, dan blijft daarin niet veel bijzonders over. Doch voert men de IE opgevat als een verbastering van RE, naar de Rex-groep, dan wordt de situatie helemaal curieus. Het totaal aantal verbasteringen in de Rex-groep wordt dan $74 + 7 + 4 + 1 = 86$, d.w.z. bijna evengroot als de hoofdvorm RE. Nog curieuzer wordt dit als men de situatie verder analyseert en vindt dat deze ene vorm IE, die zeker niet meer voor de hand ligt dan de overige verbasteringen PE of RF, ruim zes maal zo vaak voorkomt als alle andere verbasteringen in de Rex-groep tezamen! Hiermee is de overbrenging van IE uit de Imperator-groep naar de Rex-groep m.i. wel voldoende veroordeeld, terwijl de onderbrenging in de Imperator-groep nog wordt gesteund door het feit dat de IE-aanduiding niet alleen over alle ateliers gezamenlijk, doch ook voor elke muntplaats afzonderlijk het leeuwenandeel vormt in de Imperator-groep. Al met al geloof ik dan ook ten stelligste, dat IE als aanduiding van Imperator moet worden beschouwd!

De juistheid van de onder 1 en 2 genoemde constante slag en de betekenis van IE aannemend, volgt dan aangaande punt 3 dat in Friesland de wijziging van de titelaanduiding op de munt vrijwel onmiddellijk is gevolgd op de wijziging van Hendrik's titel.

Het is opmerkelijk, dat voor Bolsward op een totaal van 12 munten reeds beide titelaanduidingen voorkomen, terwijl voor Stavoren op een $1\frac{1}{2}$ maal zo groot totaalaantal geen enkel „Imperator” exemplaar voor-

komt. Hoewel het hierdoor verleidelijk wordt aan te nemen dat er in Stavoren na ca. 1046 niet meer is gemunt, geloof ik toch dat het betrekkelijk geringe totaal aantal munten voor deze plaats hier voorlopig tot voorzichtigheid moet manen.

Samenvattend kunnen dus met betrekking tot de datering van de in Friesland onder Bruno III geslagen penningen de volgende praktische conclusies als vuistregels worden vermeld:

- a. de munten met de Rex-titelaanduidingen RE, R, PE en RF zijn geslagen tussen juni 1039 en eind 1046
- b. de munten met de Imperator-titelaanduidingen IE, IR, IRE, IM en IP zijn geslagen tussen begin 1047 en oktober 1056.

Ik ben dank verschuldigd aan de heren G. Galster en K. Skaare te resp. Kopenhagen en Oslo, voor het welwillend ter beschikking stellen van beschrijvingen van munten in de zich aldaar bevindende openbare collecties en aan de heer G. Albrecht te Hamburg voor het verstrekken van literatuurplaatsen.

¹ P. O. van der Chijs, *De munten van Friesland, Groningen en Drenthe*, Haarlem 1855.

² H. Dannenberg, *Die deutschen Münzen der Sächsischen und Fränkischen Kaiserzeit*, Berlin 1876.

³ a.w. p. 36, 54.

⁴ a.w. p. 54.

⁵ a.w. p. 203.

⁶ In natura collecties KPK Den Haag, B.M. Londen en auteur. Uit literatuur: H. Salmo, *Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finlands*, Helsinki 1948, en mededelingen van Øverinspektor Georg Galster te Kopenhagen en Kolbjørn Skaare te Oslo.

⁷ Deze afwijkingen zijn niets zeggend gezien het te geringe totaal aantal.

⁸ Deze afwijkingen zijn numeriek gelijk, doch tegensteld gericht merkwaardig.

⁹ Vergelijk de sterling van Arleux van Jan van Vlaanderen (Chautard, *Imitations des Monnaies du type Esterlin frappées en Europe*, Nancy 1871, Plaat XVIII no. 2).

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser behandelt die unter Heinrich III (König 4.6.1039—Ende 1046, Kaiser 1047 — 5.10.1056) in den Münzstätten Bolsward, Dokkum, Leeuwarden und Stavoren geprägten Denare des Grafen Bruno III. (1038—1057).

Eine statistische Verwertung der Titelbezeichnungen verteilt über eine Rex- und Imperator Gruppe zeigt, dass die Abänderung der Titelbezeichnung auf diesen Münzen fast genau mit dem Augenblick des Titelwechsels Heinrich III zusammenfällt, falls die (begründete) Annahme gemacht wird, dass während der Rex- und Kaiser-Epoche die durchschnittliche Prägetätigkeit in den genannten Münzstätten etwa gleich gewesen ist.

Abweichend von der Dannenberg'schen und van der Chijs'schen Lehre, IE bedeute Rex, muss für diese Stücke angenommen werden das IE für Imperator steht.